

Завальнюк А. Р., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ В НІМЕЧЧИНІ (1933–1945 рр.)

***Анотація.** В статті досліджено діяльність націонал-соціалізму у сфері релігії та освіти. Розглянуто основні напрями нацистського вчення, зокрема політику расизму, знищення конкуруючих світоглядних позицій, абсолютна централізація влади. Розкрито етапи розвитку фашизму у Німеччині (1933–1945 рр.): консолідуючий (1933–1934 рр.), реакційний (1935–1938 рр.) та ліберальний (1939–1945 рр.).*

***Ключові слова:** націонал-соціалізм, освітня політика, католицька церква, євангельська церква, євангельські школи, католицькі школи, конфесійні школи, духовність, християнські цінності.*

***Аннотация.** В статье исследована деятельность национал-социализма в сфере религии и образования. Рассмотрены основные направления нацистского учения: расизм, истребление конкурирующих мировоззренческих позиций, абсолютная централизация власти. Раскрыты этапы развития фашизма в Германии (1933–1945 гг.): консолидирующий (1933–1934 гг.), реакционный (1935–1938 гг.) и либеральный (1939–1945 гг.).*

***Ключевые слова:** национал-социализм, образовательная политика, католическая церковь, евангельская церковь, евангельские школы, католические школы, конфессиональные школы, христианские ценности.*

***Annotation.** The main object of our research work is the investigation of the National Socialism policy in the sphere of education and its influence on the school education in Germany. The scientific approach represents the National Socialism policy concerning the religion and education. The main directions of the National Socialism teaching, namely Racism policy, destruction of the competitive world view positions, absolute centralization of power are investigated in this work. The stages of the development of fascism in Germany (1933–1945 pp.): consolidating (1933 – 1934), reactionary (1935–1938) and liberal (1939–1945) are revealed. (1933 – 1934), reactionary (1935–1938) and liberal (1939–1945).*

***Keywords:** National Socialism, educational policy, Catholic church, Evangelical church, Catholic schools, Evangelical schools, confessional schools, spirituality, Christian values.*

Сучасний розвиток суспільства визначається прагненням до абсолютного володарювання та контролю, перерозподілом сфер впливу. Націонал-соціалізм у Німеччині – яскравий приклад узурпації влади та знищення будь-якої конкурентної позиції, що виявило себе як хибне явище, приречене на поразку, натомість набирає нових обертів в інших країнах та частинах світу. Упродовж епохи націонал-соціалізму християнські церкви були змушені відстоювати їхні позиції, боротися за збереження та можливість впровадження християнських цінностей в освітніх закладах, що і у наш час є надзвичайно актуальним та важливим, адже виховання молоді на ґрунті християнства вважаємо єдиноправильним шляхом до виховання сильної, духовно здорової нації.

Проблемами виховання й освіти у часи націонал-соціалізму цікавилось чимало науковців, як-от: Р. Ейлерс (R. Eilers) досліджував питання провадження націонал-соціалістичної шкільної політики, Х. Хермелінк (H. Hermelink) та К. Шолдер (K. Scholder) вивчали боротьбу релігійних громад із гітлерівським режимом, А. Хомейер (A. Homeyer) досліджував вищі школи у Німеччині в часи панування фашизму, К. Пернутц (K. Pernutz), вивчав питання переслідування католицької церкви та католицьких шкіл, Р. Самуель (R. Samuel) вивчав питання загальної шкільної освіти у Німеччині часів диктатури націонал-соціалізму, М. Хельмрайх (M. Helmreich) досліджував питання викладання релігії у школах, М. Шрайнер (M. Schreiner) вивчав приватні євангельські школи.

Метою нашої роботи є дослідження політики націонал-соціалізму у галузі освіти та її вплив на розвиток шкільної освіти у Німеччині.

З приходом Адольфа Гітлера та націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини 30 січня 1933 р. до влади було проголошено курс на об'єднання усіх німців на ґрунті расових ознак на певній історично обумовленій території, а також винищення усього, що загрожувало існуванню й процвітання арійської нації. Під такими расами розуміли передусім євреїв, слов'ян, циган та африканців. Іншою ціллю, яку регламентували націонал-соціалісти, було знищення будь-яких конкуруючих світоглядних позицій, зокрема, марксизму, лібералізму, релігійних організацій та навіть народних традицій, які на початку проголошувалися світоглядною основою гітлеризму і знайшли відображення у книзі А. Гітлера «Моя боротьба» («MeinKampf») [1, с. 506].

Політику гітлеризму щодо провадження релігійної політики можна умовно поділити на три фази: консолідуючу (1933–1934 рр.), реакційну (1935–1938 рр.) та ліберальну (1939–1945 рр.)

Упродовж першої фази панування націонал-соціалізму, зокрема 1933–1934 рр., Гітлер не тільки не наважувався здійснювати напади на церкву, а й намагався отримати підтримку духівників. В урядовій декларації від 1 лютого 1933 р. Гітлер запевняв, що «національний уряд вбачав у християнстві основу загальної моралі, яку слід оберігати» [2, с. 286].

У часи Веймарської республіки регулюванням питань освіти опікувався окремий відділ при Міністерстві внутрішніх справ. 1 травня 1934 р. націонал-соціалістами цей відділ було об'єднано з Міністерством культів і створено «Імперське й Пруське міністерство науки, виховання та народної освіти» («Reichs und Preussisches Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung»). На думку дослідника Ейлерса (Eilers), «централізацією шкільного адміністрування в одному міністерстві було усунуто домінуючу позицію окремих земель Німеччини і створено важливу передумову для єдиної організації й контролю над усією системою освіти країни» [3, с. 288]. За межами Пруссії виконавчими представниками новоутвореного міністерства були регіональні міністри або місцеві відомства. Однак, оскільки новоутворене міністерство не було наділене контролюючою функцією, нагляд над питаннями освіти в окремих землях здійснювали, як і раніше, місцеві органи влади [4, с. 97]. Розпорядження міністра науки, виховання та народної освіти рейху повинні були стосуватися усієї країни, однак у перші роки панування вони виконувалися лише у Пруссії. На шляху до центрального регулювання питань освіти варто відмітити й те, що розпорядження міністерства не публікувалися в офіційних виданнях, їх тиражували в невеликій кількості й пересилали різним імперським відділам освіти, так що ці імперські постанови часто не потрапляли до місцевих органів освіти. Загалом важко з упевненістю стверджувати, хто саме отримував ці постанови. Крім того, розпорядження часто передавалися телефоном і ніколи не набували офіційного висвітлення, що тільки сприяло посиленню диктатури.

9 вересня 1933 р. міністерським розпорядженням було заборонено введення нових підручників з усіх предметів до прийняття нової освітньої реформи [5, с. 21]. Однак прийняття такої постанови не стало на заваді введенню нових ідей націонал-соціалістів у школи, оскільки напередодні інше розпорядження визначало обов'язковим вивчення у старшій школі основ генетики, расового вчення, расової гігієни та демографічної політики. Таке вчення повинно було впроваджуватися передусім на заняттях з біології, за потреби дозволяли використовувати й час на заняттях з математики та вивчення мов, історії та географії [6, с. 43–46].

З 1935 р. у Німеччині спостерігається зміна ліберального курсу щодо церковної політики на реакційну. Так, зокрема, Герінг (Göring), у зверненні до Голови уряду 8 липня 1935 р. засудив політичну активність католицької церкви, вказуючи на необхідність надання повної підтримки церквою новій владі, яке було розтлумачене так, що служителі церкви, задіяні у виховному процесі шкіл «повинні не тільки не висловлюватися проти політики націонал-соціалізму, а й усіма силами підтримувати її» [7, с. 113].

Відповідно до розпорядження рейхсміністра Руста від 9 липня та 19 серпня 1935 р. для учнів вищих шкіл, як державних, так і приватних,

відвідини ранкових молитов, шкільних Богослужінь, шкільних мес, релігійних свят у будні чи вихідні дні було небажаним. Цим розпорядженням шкільні релігійні заходи не скасовувалися, однак їх відвідини відтепер носили вільний характер, і школам заборонялося здійснювати будь-який примус у цьому питанні. Відтепер релігійне виховання дітей було суто справою батьків і церковних громад. Зацікавлені у відвідинах церков їхніми дітьми батьки повинні були тепер самі супроводжувати дітей до церкви. Відсутність дітей у школі під час проведення релігійних заходів батьки також не повинні були пояснювати, школи були позбавлені прав у контролюванні цього питання. Поступово у вищих і народних школах звичні біблійні роздуми були замінені заходами світського характеру, а конфесійна школа витіснялася загальноосвітньою моделлю школи, відповідно й інспектори у галузі освіти слідкували за тим, щоб релігійні заходи були позбавлені забарвленості певної конфесії. Таким чином, для католиків були заборонені молитви до певних святих і Діви Марії, під заборону підпадала навіть молитва «Отче наш», оскільки протестанти й католики виголошували її на різний манер. У деяких місцевостях заборонявся обряд хрещення для католиків та протестантське схрещування рук під час молитов [8, с. 115].

Таємне розпорядження міністра Руста від 21 квітня 1941 р., надіслане президентам урядів земель, дає можливість зрозуміти ситуацію, що склалася. Так, відповідно до цього розпорядження ранкові й вечірні молитви у народних школах вважалися застарілим явищем, їх радили замінити вітанням фюреру та проголошенням клятви на вірність ідеалам націонал-соціалізму. Ранкові зібрання у школах повинні були відтепер бути позбавлені релігійного характеру, натомість влаштуватися «відповідно до націонал-соціалістичного виховного ідеалу» [9]. Цікавою вважаємо приписку у кінці розпорядження про неможливість офіційного публікування цього наказу.

У безпосередньому зв'язку із заборонаю молитов й шкільних Богослужінь знаходилося й видалення християнської символіки, зокрема хрестів, із шкільних приміщень. Таке явище на деяких територіях почало відбуватися з жовтня 1935 р. [10, с. 315]. Офіційна антирелігійна кампанія націонал-соціалістів почалася з 4 листопада 1936 р. із виходом наказу, у якому зокрема зазначалося, що усі публічні будівлі належать народу і використання їх у будь-яких релігійних цілях є неприпустимим. А тому і школам, і будь-яким іншим офіційним будівлям заборонялося використання будь-якої християнської символіки, зокрема розп'ять, хрестів та портретів із зображенням Лютера. Варто зазначити, що така радикальна позиція націонал-соціалістів не мала одностайної підтримки у суспільстві, натомість в багатьох місцевостях викликала сильний супротив батьків. Результатом такого протистояння було те, що у багатьох школах християнську символіку було залишено, навіть всупереч невдоволенню офіційної влади [8, с. 116].

З 1935 р. беруть початок дві кампанії, які визначили розвиток освіти Німеччини у подальші роки існування рейху, зокрема заборона на викладання у школах служителям церкви та закриття приватних шкіл і перебудова усіх типів шкіл до єдиної світської загальноосвітньої школи.

У вересні 1935 р. усі директори шкіл отримали попередження від уряду про введення спостережень за духівниками, з метою визначення тих, хто не в достатній мірі надає підтримку «молоді Гітлера» (Hitlerjugend). Одночасно служителям церков було заборонено вербувати учнів до релігійних громад [7, с. 121]. Імена священнослужителів, у яких директор школи не знаходив належного посвячення ідеалам націонал-соціалістів подавалися безпосередньо керівнику уряду рейху і він особисто приймав рішення про їхнє звільнення. Загалом, слід відзначити, що не існувало чітко визначених параметрів, відповідно до яких служителям церков надавалося право на викладання у школах або вони позбавлялися цих прав. З листопада 1935 р. кожен служитель церкви для призначення на посаду вчителя повинен був отримати особистий дозвіл голови уряду. Для проходження офіційної процедури відбору кожен претендент повинен був заповнити формуляр певного зразка для себе, а у разі одруження й за дружину, у якому повинен був довести своє арійське походження. Дозвіл на викладання надавався лише за умови, якщо служитель церкви був готовий «з абсолютною віддачею служити інтересам націонал-соціалістичної держави» [11]. Спочатку планувалося, що для заборони педагогічної діяльності священнослужителям необхідними були серйозні докази їхньої ненадійності [12], але, як свідчать численні архівні матеріали, у подальшому для звільнення служителя церкви від займаної учительської посади достатнім було подання скарги гауляйтера. Окрім цього звільненню з учительських посад підлягали й служителі церков, які були задіяні у роботі із молоддю у їхніх християнських громадах.

18 березня 1937 р. міністром Рустом було видано постанову, відповідно до якої кожен задіяний у державній службі службовець, повинен був скласти клятву на вірність Гітлеру: «Клянусь, вірно і віддано служити вождо німецького рейху й народу, Адольфу Гітлеру, дотримуватися законів і сумлінно виконувати мої службові обов'язки, нехай допоможе мені Бог». Особи ж, які не мали статусу офіційних службовців, як служителі церков, які не перебували на офіційній роботі у школах, повинні були їхню відданість гітлерівському режиму демонструвати підняттям руки [13, с. 92]. Цікаво, що складання клятви на вірність Гітлеру серед переважної більшості державних службовців й служителів церков не викликало жодного спротиву й стало звичайною практикою в часи панування націонал-соціалістичної диктатури.

Слід зазначити, що положення служителів церков, задіяних у навчально-виховному процесі шкіл, погіршувалося з кожним роком. Так,

7 липня 1937 р. через постанову міністра Руста служителі церков повинні були по можливості бути замінені світськими вчителями. До першого листопада того ж року шкільні інспектори повинні були надати до Міністерства інформацію, як швидко ці зміни відбуваються [9]. Відмічаємо, що ці постанови не мали однакової дії на різних територіях рейху, однак, як свідчать архівні матеріали, у школах Франкфурта на 1 листопада 1937 р. у викладанні релігії служителі церков задіяні не були. За служителами церков було залишено лише право на відвідини й спостереження за проведенням занять з релігії, однак невдовзі і цю практику було обмежено [11].

7 вересня 1938 р. у Пруссії було видано указ, відповідно до якого з 1 жовтня 1938 р. діяльність церкви регламентувалася відокремленою від діяльності школи, так, що поєднання роботи у школі й церкві було неможливим. Крім того, відтепер учителі, які були задіяні у діяльності церков і отримували раніше за це певну заробітну плату, повинні були отримувати відповідну винагороду продуктами харчування, що у той складний час було для багатьох вчителів вигіднішим, так, що часто вони відмовлялися від виконання їхніх безпосередніх обов'язків шкільного вчителя, а залишали за собою лише роботу у церквах. Така політика не сприяла доброзичливим відносинам між церквою й школою, а була направлена на зменшення впливу церкви на школу та заняття релігії на виховний процес у школах.

Держава зменшила кількість офіційних релігійних свят, оголосивши їх звичайними робочими днями. Такі свята як свято Реформації, Всіх Святих, Тіла Христа більше не вважалися вільними від роботи ні учні, ні вчителі не звільнялися у цей час від навчального процесу, школам і класам було заборонено брати участь у релігійних процесіях. Як приватні особи учні й учителі могли відвідувати церкву, але ні в кого не повинно було скластися враження, що відвідини церкви були організовані школою.

Полегшувалася також й процедура звільнення учнів від занять з релігії. Відтепер достатнім було усне волевиявлення учня, а відповідно до розпорядження міністра Руста від 18 січня 1939 р. учням, які висловили небажання вивчати релігію, не потрібно було чекати наступного семестру, вони мали право не відвідувати заняття з релігії відразу після надходження такої заяви. Крім того, у квітні того ж року новим розпорядженням міністра заняття з релігії проводилися останніми уроками, що тільки сприяло збільшенню кількості небажаючих відвідувати ці уроки.

Упродовж провадження кампанії, направленої на популяризацію єдиної громадської школи, націонал-соціалістичний уряд почав вживати заходи щодо заборони діяльності приватних шкіл. Відповідно до наказу міністра Руста від 1936 р. провінціальні відділи освіти Пруссії й інших земель рейху повинні були здійснити перевірку усіх приватних шкіл. Право на

продовження освітньої діяльності залишалося лише за тими закладами, які мали особливу педагогічну мету. Приватні школи для здійснення діяльності потребували дозволу уряду, а тому і з будь-якого приводу уряд мав право на заборону їхньої діяльності. Перевірка приватних шкіл тривала до 1939 р. 6 квітня 1939 р. було постановлено, що директори усіх приватних вищих шкіл, які ще залишилися, повинні були об'єднатися до спілки німецьких приватних шкіл. Одночасно кожна земля Німеччини, повинна була повідомити про те, яка кількість приватних шкіл буде продовжувати діяльність на 1 квітня 1940 р. Варто зазначити, що закривалися як католицькі школи, так і протестантські. 1937 р. в Баварії було заборонено дітям державних службовців відвідувати школи католицьких орденів, незабаром більшість з таких шкіл взагалі припинили існування. На весну 1938 р. тільки у Баварії було закрито 84 приватні католицькі школи (64 жіночі і 20 чоловічих). Із закриттям шкіл католицьких орденів втратили роботу і вчителі цих шкіл. Вважаємо, що саме з цього часу починається загальна дифамація діяльності католицьких орденів. Проти ченців та черниць що викладали у школах висувалися безглузді звинувачення у моральній розпусті та незаконних фінансових махінаціях. Можна припустити, що деякі з звинувачень у бік вчителів шкіл католицьких орденів мали свої підстави, але загалом були частиною добро спланованого ворожого цькування проти католицької церкви [14, с. 295–328].

Відкрити кампанія про католицьких орденів, розгорнута націонал-соціалістами, не залишилася поза увагою німецького суспільства. Але слід відмітити, що переслідування у цей час зазнавали й протестантські школи. Так, закриття у 1941 р. чотирьох приватних протестантських шкіл у Вюртемберзі, які мали слугувати для підготовки майбутніх служителів церкви, призвело до чисельних невдоволь і протистоянь. На зорі націонал-соціалістичної диктатури певну лояльність мали єврейські школи, оскільки єврейські діти все частіше через переслідування залишали державні школи, однак невдовзі ці школи були повністю заборонені.

Варто зазначити, що незважаючи на усі заходи щодо заборони діяльності приватних закладів освіти, націонал-соціалістам так і не вдалося ліквідувати усі існуючі школи. Відповідно до статистичних даних німецької служби статистики на 25 травня 1940 р. у Німеччині налічувалося 63 приватні народні школи для хлопців, 57 приватних народних шкіл для дівчат, 165 приватних середніх шкіл [15, с. 368]. Для забезпечення своїх потреб націонал-соціалісти відкривали їхні власні приватні школи. Перші націонал-соціалістичні заклади освіти були засновані у 1933 р. і мали назву «Націонал-політичні виховні заклади», поширеною була й аббревіатура NPEA або *Napola*. Ці школи являли собою відокремлені інтернати, у яких здійснювалося навчання й виховання дітей свідомих членів націонал-соціалістичної партії. Ці школи знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні міністра культів. У всій

Німеччині у 1943 р. було 37 таких шкіл, при чому три з них – дівочі. Навчальний план націонал-соціалістичних шкіл в цілому відповідав навчальному плану німецької вищої школи (Deutsche Oberschule), однак особлива увага приділялася спортивним тренуванням і фізичному вихованню. Ці школи повинні були слугувати для підготовки майбутніх державних й партійних кадрів. На початку діяльності таких шкіл релігія також була предметом, обов'язковим для вивчення. У 1937 р. були засновані школи Адольфа Гітлера, які призначалися для навчання й виховання майбутньої політичної еліти країни. В 1943 р. таких шкіл у Німеччині було десять, і уряд мав намір заснувати згодом подібну школу у кожному окрузі. Відповідно до планів націонал-соціалістичного уряду наступним ступенем освіти повинні були стати студентські спільноти, так звані «ордени-фортеці» (Ordensburgen), найвищою ж ланкою в освіті повинна була слугувати «Вища школа партії» («Hohe Schule der Partei»). Однак, незважаючи на далекоглядні й амбітні плани націонал-соціалістів щодо розбудови розгалуженої сітки навчально-виховних закладів, які б слугували інтересам партії, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що розбудова вищих приватних закладів освіти партії ніколи не була послідовною, а тому й не мала суттєвих результатів [4, с. 53].

Загалом початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. приніс певне затишшя у конфлікті між державою і церквою. З боку високих посадовців неодноразово лунали заклики щодо примирення із церквою і провадження лояльної політики щодо церков. 24 липня 1940 р. міністром внутрішніх справ було доведено позицію Гітлера про необхідність усунення будь-яких заходів, направлених на дестабілізацію відносин між державою, партією і церквою [16, с. 494]. Однак політика націонал-соціалістичного уряду змінена не була, натомість було вжито подальших заходів на віддалення церкви від діяльності у загальноосвітніх закладах.

Політика націонал-соціалізму в галузі шкільної освіти була направлена на винищення духовності у школах, знищення християнського вчення та християнських цінностей, які упродовж століть були стрижнем навчально-виховного процесу німецьких шкіл. Упродовж диктатури націонал-соціалізму заклади шкільної освіти були змушені вести боротьбу за збереження власної ідентичності та духовних принципів, потрапляючи у конфлікт з існуючою владою, а також часто йдучи на компроміс задля збереження бодай якоїсь можливості духовного впливу на молодь.

1. Hitler A. Mein Kampf / A. Hitler. – München : Zentralverlag der NSDAP, Franz-Eher-Verlag, 1934. – 781 s. 2. Scholder K. Die Kirchen und das Dritte Reich / K. Scholder. – Frankfurt am Main : Ullstein Tb-Verlag, 1977. – 206 s. 3. Eilers R. Die nationalsozialistische Schulpolitik. Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat / R. Eilers. – Köln, Opladen : Westdeutscher Verlag, 1963. 4. Samuel R. H. Education and Society in Modern Germany / R. H. Samuel, R. H. Thomas. – London : Routledge & Kegan Paul,

1949. – 397 s. **5.** Homeyer A. Neuordnung des höheren Schulwesens. Sammlung der wichtigsten diesbezüglichen Gesetze, Erlasse und Verfügungen seit Jahr 1933 / A. Homeyer. – Berlin, 1943. – 478 s. **6.** Amtsblatt des Reichsministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung und der Unterrichtsverwaltung der Länder. – Berlin : Zentralverlag der NSDAP, 1935. – 126 s. **7.** Amtliches Schulblatt für den Regierungsbezirk Wiesbaden. – Wiesbaden : Selbstverlag, 1935.– 373 s. **8.** Neuhäusler J. Kreuz und Hakenkreuz Der Kampf des Nationalsozialismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand / J. Neuhäusler. – Teil 1. – München, 1946. – 571 s. **9.** Schulamt-Archiv, Frankfurt am Main.– T. Nr.1. – Bd. II. – 370 s. **10.** Schmid H. Apokalyptisches Wetterleuchten. Ein Beitrag der Evangelischen Kirche zum Kampf im «Dritten Reich». – München : Verlag der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern, 1947. – 459 s. **11.** Schulamt-Archiv, Frankfurt/Main. – T. Nr. 3. – Bd. II. – 379 s. **12.** Schulamt-Archiv, Frankfurt/Main. – T. Nr. 3a. – Bd. I. – 289 s. **13.** Amtliches Schulblatt für den Regierungsbezirk Wiesbaden. – Wiesbaden : Selbstverlag, 1937. – 388 s. **14.** Pernutz K. The Persecution of the Catholic Church in Germany. Facts and Documents translated from the German / K. Pernutz. – London, 1942. – 428 s. **15.** Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. – Berlin, 1941–1942. – 572 s. **16.** Hermelink H. Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der Evangelischen Kirche Deutschlands von 1933–1945 / H. Hermelink. – Tübingen und Stuttgart : Wunderlich-Verlag, 1950. – 634 s.

Рецензент: д.пед.н., профессор Поташнюк И. В.